

Дејан Булић, Историјски институт Београд
Радивоје Арсић, Завод за заштиту споменика културе Ваљево

МАНАСТИР БОГОВАЂА ИЗ АСПЕКТА АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Апстракт: О манастиру Боговађа сачуван је велики број историјских докумената углавном из новије историје почевши од XVIII века. Време и околности подизања и изглед првог манастира никада нису расветљене. Током јесени 2011. обављена су мања сондажна истраживања за потребе израда пројекта санације Григоријевог конака. Том приликом је утврђено да се првобитни манастирски комплекс био другачије позициониран у простору у односу на данашњу цркву и објекте, и да је манастир сасвим сигурно постојао током 15 века а можда и у другој половини XIV века.

Кључне речи: Западна Србија, Колубара, манастир, Црква, конак, огњиште, керамика

MONASTERY OF BOGOVAĐA FROM THE POINT OF ARCHEOLOGICAL RESEARCH

Abstract: Large number of historical documents about monastery of Bogovada have been preserved and they mainly date from recent history, starting from XVIII century. Time and circumstances relating to building and the overall appearance of the first monastery have never been revealed. During the autumn, year 2011, smaller probe research has been conducted for the purpose of reconstruction of Grigorije's dormitory. At that occasion, it was determined that the first monastery complex was located differently in comparison to today's church and relating facilities, and that it existed, with utmost certainty in XV century, or maybe even in the second half of XIV century.

Key words: Western Serbia, Kolubara, monastery, Church, dormitory, hearth, ceramics.

Манастир Боговађа смештен је у атару истоименог села, јужно од Лајковца. Због своје бурне прошлости манастир је више пута страдао и био обнављан. Манастирску цркву Св. Георгија подигао је 1545. год јеромонах Мардарије, схимник, из Вранеша, са братијом. Ктитори су били кнез Павле и Јован Велимировићи из Јабучја са осталим право-

славним христијанима, што сазнајемо из записа који је оставио Хаџи Рувим на тзв. Дабином јеванђељу, штампаном у Москви 1730. године.¹ Поред овог записа за који претпоставља Л. Мирковић, да је, вероватно, био написан негде у првобитној цркви, Рувим је насликао и ликове кнеза Петра и Павла Велимировића.² Уколико је ликове ктитора радио према неком предлошку, онда је то највероватније према ктиторској композицији из првобитне цркве. О манастирском животу током XVII века сведочи неколико записа у црквеним књигама.³

Несумњиво, најважнија личност манастира са краја XVIII и почетка XIX столећа је архимандрит Хаџи Рувим Нешковића, под чијом управом је настала значајна сликарска и дуборезачка школа, која је радила и после његове смрти.⁴ Своје свестрано образовање Хаџи Рувима показао је поседовањем већег броја наслова у својој библиотеци, великим смисао за писање и потребом да остави хронолошке забелешке о свом времену.⁵ Од Ј. Вујића, сазнајемо о манастирској библиотеци у којој је било 108 књига.⁶ Највећи број књига из ове библиотеке страдао је у време Првог светског рата.

Хаџи Рувим Нешовић, навео је у једном од својих бројних записа да су у току Аустро-турског рата 1788-1791. г. у Ваљевској нахији страдали манастири: Боговађа, Рибница, Ћелије Пустинја и Новаци, као и цркве у Славковици, Петници, Буковици, Крчмару, Плушцу, Бранковини, Дивцима и Јабучју, док су поштеђени остали само манастир Грабовац и црква у Паунама.⁷ Из једног другог Рувимовог записа у страдном јеванђељу, штампаном у Москви 1790, сазнајемо да је Хаџи Рувим са Игуманом Василијем и Герасимом 1794. год. из основа подигао цркву манастира Боговађа.⁸ Из тога времена потиче спратни конак, подигнут северозападно од цркве, у коме је 1805. заседао Правитељствујушћи совјет, преселивши се накратко из манастира Вољавча.⁹

Из Вујићевих *Пушешествија* сазнајемо да је после успешно окончаног Другог српског устанка, Милош Обреновић 1816, приступио обно-

1 Стојановић, 1983, бр. 9830; Мирковић 1950, 55-56

2 Мирковић, 1950, 21

3 Исто, 21-22

4 Радосављевић, 2007, 276

5 Сабране и критички приређени записи о личности Хаџи Рувима са старијом литературом: (Маринковић 1989-1990)

6 Вујић, 1902, 54-58

7 Стојановић, 1983, бр. 3650, 291-292

8 Мирковић, 1950, 56-57

9 О изгледу Старог конака: (Павловић, 1953, 116-117), а о санационим радовима на Конаку видети: (*Споменичко наслеђе*, 2006, 136)

ви манастира Боговађи, који је био порушен 1813. године. Поред описа цркве, сазнајемо да „У женској ђрејрајти, с леве стїране код зајадних вратїа, у једном кивотїу ђочивају мошїи ђрејодобнаго оца Мардарија (оснивача Боговађе)“.¹⁰

Данашњи изглед Боговађа је добила 1852.¹¹ Милошева црква, показала се недовољна за потребе богослужења, због чега је нова црква саграђена од 1848. до 1852. године, која и данас постоји, као и неке помоћне зграде.¹² Убрзо, 1858. г., са јужне стране цркве, подигнут је и нов манастирски конак, о чему сведочи камена плоча са записом изнад северних врата конака. Исти дом доживео је још две обнове: прву за време владања краља Милана Обреновића 1884.¹³ и другу 1961. године.

Према легенди, коју је забележио јеромонах Јосиф у Троношком родослову, оснивање манастира се смешта у средину XV столећа, јер је према летопису овде, као калуђер живео, а убрзо и умро Гргур (Слепи) Бранковић.¹⁴ Ако се прихвати оваква легенда, онда је убрзо са пропашћу Деспотовине и манастир страдао. Међутим, овоме се противи чињеница да се Гргур Бранковић, као монах Герман упокојио 16. 10. 1459. године у манастиру Хиландар.¹⁵ Да је легенда истинита свакако би је забележио Ј. Вујић, самим тим што је поменуо предање које се везује за оснивача манастира игумана Мардарија.¹⁶ Оваквој претпоставци не иде у прилог ни опис обнове Мардаријеве цркве, јер звучи мало вероватно да би обновљен црква из 16. века била већа од средњовековне. Но некакво култно место – некропола или црква, је морала постојати као старије сакрално место, како би уопште било могуће обновити манастир.

Према легенди, своје име, манастир дугује извору лековите воде који се налази јужно од манастира, данас у кругу оближње војне касарне. Због свог лековитог својства, прозвана је „Богова вода“, одакле је проистекао данашњи назив „Боговађа“ Када је Хаци-Рувим озидео и спровео воду кроз цеви, та је чесма по њему названа.¹⁷ Од свога постанка па све до 1957. године манастир Боговађа био је мушки манастир, када је претворен у обитељ за монахиње.¹⁸

---

10 Вујић, 1902, 54-58

11 За изглед цркве и основне податке о њој: (Пејовић 2002: 214-215; Продановић – Ранковић 2007: 131)

12 Павловић, 1998, 45-58; Живојиновић, 2007, 38

13 Мирковић, 1950, 24

14 Шафарик, 1853, 108; Радојчић, 1931, 50

15 Ћирковић, 1994, 373-3744; Веселиновић – Љушић, 2002, 30

16 Вујић, 1902, 54

17 Живојиновић, 2007, 14

18 Милеуснић, 1995, 54; Живојиновић, 2007, 46

Током два радна дана 5-6. октобра 2011, у манастиру Боговађа, обављена су мања археолошка истраживања, која су била у потпуности подређена изради пројекта за његову хитну грађевинску санацију архитекте Милке Крстивојевић.¹⁹ У радовима је учествовао Владо Гошњић и неколико мештана из околине, уз здрушну помоћ сестринства манастира. Након мионичког земљотреса (1998) извршени су радови на оправци храму у зиму 1998-1999. године, а затим и на реконструкција старог манастирског конака 2005, док је Конак, из 1858. године, дошао у стање када му требају озбиљни санациони радови. Из истакнутих разлога постављене су три архитектонске сонде са источне стране Конака непосредно уз његово спољно лице (сл. 1). Циљ је било сагледати стање темеља, начин његовог извођења односно дубина утемељења и квалитет подлоге, у складу са чим би биле предложене мере техничке заштите и санације темеља као и етапе конзервације Конака.

Сонде постављене уз Конак (сонде 1; 2 и 4) биле су приближно квадратног облика, димензија 1x1м. Радовима је претходило разбијање бетонске стазе која окружује Конак на простору каснијих ископа, а затим и уклањање бетонске супструкције од крупнијег облутка и местимично поређане цигле. Дебљина стазе са супструкцијом износила је око 0,15 м.

Сонда 1

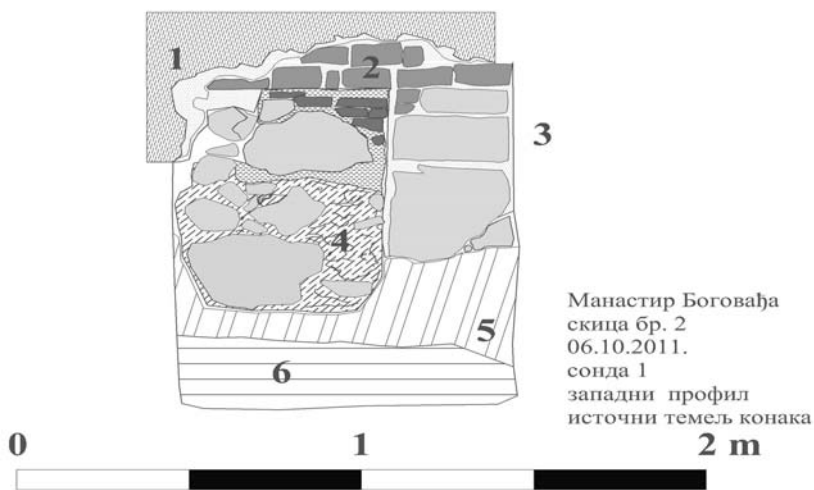
Сонда је постављена са спољне стране Конака на 13,03 m од његовог југоисточног угла. Испод бетонске стазе са супструкцијом је слој тамномрка земље са уломцима опека и траговима гара. На рел. дубини 0,45 m, констатована је површина са пепелом, гаром, горелим пешчаром и запеченом земљом. Уследио је слој са оваквим саставом и са знатним бројем налаза грнчарије и кости (0,45-0,70 m), а потом слој светломрке земље (0,70-0,85 m) са налазима грнчарије и спорадичним траговима малтера. Последњи је стерилан слој светломрке земље (0,85-0,95 m) (сл. 1 и 2).

Унутар сонде констатовано је постојање две грађевинске фазе у изради темеља Конака, које се јасно издвајају вертикалном фугом и различитом дубином фундарања темеља (сл. 2). Плићи (северни део) темељ, чије је дно на 0,35 m од површине, укопан је у слој тамномрке земље. Дубљи (јужни део) темељ је дубље фундиран за око 0,20 cm, одно-

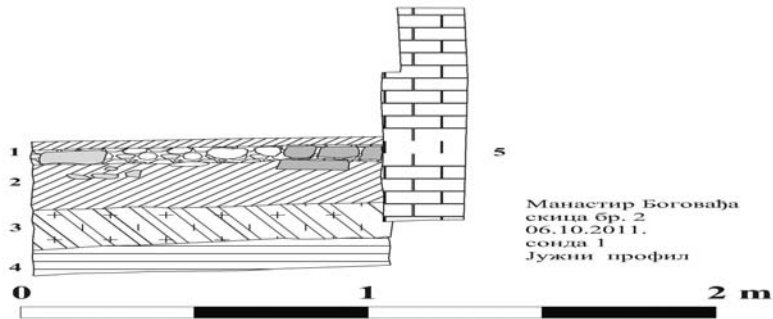
¹⁹ Истраживања су обавили археолози Радивоје Арсић из Завода у Ваљевоу и Дејан Булић, археолог из Историјског института – Београд за потребе Завода за заштиту споменика културе – Ваљево

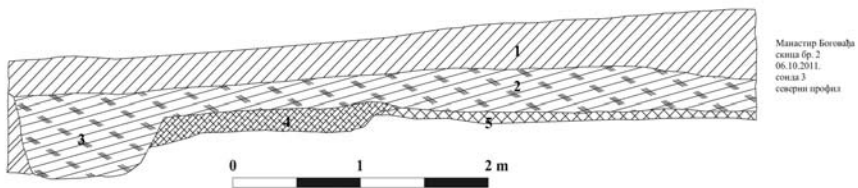
Сл. 1 Ситуациони план са распоредом сонди

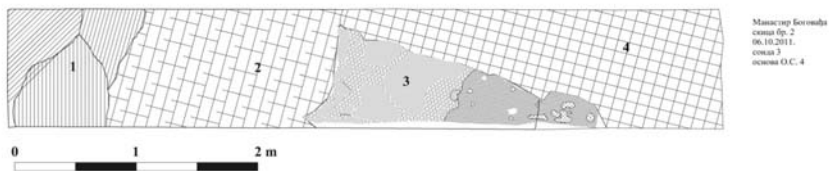
Сл. 2 Сонда 1 западни профил према конаку 1- малтер на садашњем зиду; 2 опека из друге половине 19. века; 3 - темељ конака друга половина 19. века од камена и малтера; 4 - темељ старије грађевине од ломљеног камена и жутог кречног малтера; 5 - тамномрка са прослојцима гари; 6 - светломрка компактна стерилна земља

Сл. 3 Сонда 2 јужни профил профил 1 - бетонска стаза; 2 - мрка копатна земља; 3 - тамномрка са прослојцима гари; 4 - светломрка копатна

Сл. 4 Сонда 3 северни профил 1 - тамнобраон ораница; 2 - слој грумења малтер, шута и сиге; 3 - негатив извађеног темеља; 4 - зона запечене земље; 5 - Под прострије са огњиштем

Сл. 5 Основа сонде 3 са негативом зида и поплочаним огњиште 1- негатив извађеног темеља; 2 - зона запечене земље; 3 - огњиште поплочано каменом са наслагама пепела; 5 - под просторије камен и набијена светломрка земља

сно до рел. дубине 0,55 m и укопан је у слој пепела и запечене земље. Те мељ је изведен од ломљеног камена, а као везиво коришћен је жућкасти кречни малтер.

Сокл стрчи неколико центиметара у односу на горњи део, изведен је лепљењем ћерамиде и малтера преко крупнијих полутесаника. Ова интервенција преко темеља као и надземни део грађевине који је изведен опеком, јасно се издваја употребом беличастог кречног малтера.

Конструктивно је старији јужни део темеља који је дубље укопан, а затим је на њега прислоњен плићи темељ којим је могуће проширен првобитни објекат. Између ове две конструктивне фазе, хронолошка разлика не мора да буде велика, али се за сада не може прецизно дефинисати. Коначно је у трећој фази, на темељима старог објекта подигнут Конак 1858. године који се јадно одваја од темеља употребом различитог малтера и различитог грађевинског материјала, у овом случају цигле.

Како је и најстарији део темеља конака укопан у слој XIV и XV столећа, јасно је, да су и најстаријој фази Конака претходили старији трагови живљења (сл. 2). Поред керамичких налаза, никакав објекат, за сада, није потврђен архитектонским остацима због чега се не може казати је ли су ово евентуално остаци манастирског комплекса или само део средњовековног насеља.

Сонда 2

Северна ивица ископа налазила се на 6,20 m од североисточног угла конака. Испод супструкције је слој мрке земље са ел. шута (малтер и уломци цигле, те ретки налази костију и 1 гвоздени клин). Уследио је слој тамномрке земље, са спорадичним налазима кости и два фрагмента керамике (рел. дубине 0,30 m – 0,55 m). Испод овог слоја је стерилна компактна светломрка земља са спорадичним упадима грумења малтера у горњој зони. Најнижа тачка темеља је на свега 0,30 m од нивоа стазе.

Сонда 3

Сонда, димензија 6x1 m, приближне оријентације И-З постављена је 5,6 m источно у односу на Конак. Испод травнатог покривача, у слоју светло-мрке земље са спорадичним ситним грумењем малтера и опеке, налажени су рецентни налази: чауре, уломци порцелана... Од 0,20 метара у истом слоју је знатније присуство камена и грумења малтера, који прате налази животињских костију и гвоздени клинови. Од релативне дубине 0,30 m, односно 0,50 m на целој површини ископа је слој чи-

Сл. 6 Фрагменти грнчарије из слоја XIV-XV века сонда 1

Сл. 7 Део црепуље откривен поре огњишта у сонди 3

стог шута са остацима гаражи (грумење малтера и доста ситног камена). Местимично су се налазили и изгорели уломци сиге (сиве боје).

У западном делу рова констатовано је постојање негатива зида ширине готово 1 m, који се јасно читава у северном и јужном профилу ископа. (сл. 4 и 5) Зид се пружао правцем С-Ј. Остали зидове објекта нису констатовани, али је јасно да се ископ нашао унутар некадашњег објекта. Са западне стране негатива зида, констатовано је постојање глиновитог пода, местимично са сачуваним подним каменим плочама. Овом нивоу одговара само делимично ископана камена конструкција квадратне основе, која је вероватно представљала огњиште (сл. 5).

У западном делу испод нивоа пода (или последњег нивоа пода) је танак слој глине (зеленкасте боје), а испод дебљи слој запечене црвене земље са мањим бројем налаза огњишне керамике и животињских костију (сл. 6). Из слоја потиче и неколико римских опека, овде највероватније у секундарној употреби. Римске опеке су свакако донете као грађевински материјал из неке од напуштених вила рустика из непосредне околине. Два оваква објекта регистрована су на удаљености од око 1.000 m на локалитетима Витковача и Лујица.

Сонда 4

Јужна ивица ископа налазила се на 2,05 m од југоисточног угла конака. Испод бетонска стаза и супструкција од камена копано је у слоју мрке земље са ел. шута, који прате налази костију, кованика и керамике (рел. дубина 0,15 m – 0,60 m). Испод је стерилна компактна светломрка земља у коју су фундирани темељи конака.

Закључак

Пронађени остаци објеката, сведоче о бурној историји манастира, бројним рушењима и обновама о чему сведочи поновна употреба старијих темеља и грађевинског материјала, као и и нивелације простора источно од данашњег Конака ради коришћења простора за пољопривредне и економске делатности. Првобитни манастир је био другачије лоциран у односу на данашње манастирске објекте. Може се претпоставити да је вероватно и сама црква заузимала другачију позицију. Археолошки слојеви и откривени фрагменти зидова указују да се стари манастир са црквом налазио на узвишењу и падини која се делом налази испод григоријевог конака а делом у воћњаку источно. У прилог овом сазнању иде запис из манастирске архиве до кога је дошао Владо Гошњић. У деловоднику јеромонаха Данила из средине XIX века пише да је Хаџи-Рувим првобитну цркву изместио, а да се она налазила на

месту данашњег Григоријевог конака. Л. Мирковић спомиње да се надгробник игумана Мелентија Гавриловића, који се упокојио 1843, налази код Чардака, где је некада била стара црква.²⁰ Слично тврди и С. Живојиновић, по коме је игуман Мелентије покопан, близу места где је била стара црква, на падини брега, изнад данашње цркве.²¹

Што се тиче хронолошког опредељења констатованих остатака, за сада извесне керамичке форме пронађене у скромним ископима указују на временску блискости са материјалом пронађеним приликом истраживања манастира Ћелије код Лајковца, из XIV–XV столећа (сл. 7). Керамика представља локалну производњу сва керамика је израђена на идентичан начин а на оба локалитета регистровани су делови поклопаца украшени урезима у облику јелове гранчице.²² Грнчарија идентичног квалитета и начина израде откривена је на оближњем локалитету Анине у селу Ћелије датована је угарским новцем у другу половину XIV века.²³ Само озбиљнија истраживања на ширем простору манастирске порте могу да потврде овакве индиције, дају материјалне доказе о трајању манастира кроз векове, његовој делатности и настојањима манастирског братства на очувању српске писмености, традиције и духовности.

До сада радови извођени на простору манастирске порте и храма вођени су без учешћа археолога због чега су нам извесна сведочанства о манастирској прошлости остала непозната, а поједине зоне манастира и заувек изгубљене у археолошком смислу. Такав је случај са Новим конаком и паркингом у источном делу порте, где су нивелацијом терена збрисани и сви евентуални трагови прошлости.

Овај мали прилог има за циљ да будућим археолошким истраживачима омогући какво-такво полазиште у истраживању и делимичан увид у стратиграфију манастира. Надамо се да ће са овим радом започети брижније сакупљање података о манастиру Боговађа и можда покренути изучавање још неких аспеката прошлости манастира.

20 Мирковић, 1950, 63

21 Живојиновић, 2007, 43

22 Арсић, Пецикоза, 2006, 166

23 Арсић, 2008, 69

Литература

- Арсић, Пецикоза, 2006, 151-168 – Арсић Р. и Пецикоза В., Манастир и ктиторски гроб из Ђелија, *Гласник САД-а*, 22, Београд, 2006.
- Арсић, Пецикоза, 2008, 68-69 – Арсић Р. и Пецикоза В., Сондажна истраживања локалитета Анине у селу Ђелије, општина Лајковац, *АП* 2/3, 2008.
- Бабић, 1994, 133-161 – Бабић Г. Старе цркве у Ваљево, *Ваљево ђосџанак и усџон ѓрадскоџ средњошџа*, Народни музеј Ваљево и Одељење за историју филозофског факултета Београд, Ваљево, 1994.
- Вујић, 1902, 54-58 – Вујић Ј. *Пуџешешџвије ђо Србију I-II*, Београд, 1902.
- Бошковић, 1953 – Бошковић Ђ., Средњевековне цркве и манастири. У: *Археолошџи сџоменици и налазишџа Србији*, том I (ур. Ђ. Бошковић), Научна књига, Београд, 1953.
- Гошњић, 2011 – Гошњић В., *Гриџоријев конак – развој кроз исџорију*. Непубликован рад, Манастир Боговађа, 2011.
- Веселиновић, Љушић, 2002 – Веселиновић А., Љушић А., 2002. *Родослови срџских динасџија*, Нови Сад, 2002.
- Живојиновић, 2007, 14, 38, 43, 46 – Живојиновић С., *Манасџиир Боџовађа*, друго, допуњено издање, Манастир Боговађа, 2007.
- Маринковић Б., *Хаџи Рувим ѓре целине, ѓре смисла I-II*, Ваљево, 1989/1990.
- Милеуснић, 1995, 54 – Милеуснић С., *Водич кроз манасџиире у Србији*, Београд, 1995.
- Мирковић, 1950, 21-63 – Мирковић Л., *Сџтарине манасџиира Боџовађе*, Споменик САН 99, Београд, 1950.
- Павловић, 1953, 116-117 – Павловић Д., *Боџовађа*, Археолошџи споменици и налазишџа у Србији I, Западна Србија, Београд, 1953.
- Павловић, 1998 – Павловић М., *Манасџиири Шабачко-ваљевоке ѓархије*, Шабац 1998.
- Пејовић, 2002, 214-215 – Пејовић *Боџовађа*, Енциклопедија Православља I (А-З), Београд, 2002.
- Петковић, 1950, 32 – Петковић В. Р., *Преџлед црквених сџоменика кроз ђо-весниџу срџскоџ народа*, Београд, 1950.
- Продановић, Ранковић, 2007, 131 – Продановић, Ранковић И., *Боџовођа, мана-сџиир*, Споменичко наслеђе Србије, Непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја, друго измењено и допуњено издање, Београд 2007.
- Радојчић, 1931, – Радојчић Н., *О Троношџком Родослову*, Београд, 1931.
- Радосављевић, 2007 – Радосављевић Н., *Православна црква у Беџградском ѓашалуку 1766-1831 (уџрава Васељенске ѓаџријаришџе)*, Београд, 2007.
- Стојановић, 1983, 291-292. – Стојановић Љ. *Сџтари срџски заџиси и наџишџи-си I-VI*, фототипско издање, Београд, 1983.
- Ђирковић, 1994, 373-389 – Ђирковић С., *Срџсџа власџела у борби за обно-ву Десџошовине*, Историја Српског народа II, Београд, 1994.
- Шафарик, 1853, 17-112 – Шафарик Ј., *Србсџиџ љџишџицаџ изџ ђочешџка 16-џџ сџољшџија*, Гласниџк Друштва србске словесности 5, Београд, 1853.

Summary

Monastery of Bogovada is located in the village district which has the same name as monastery, south of town Lajkovac. Because of its turbulent past, monastery was destroyed and reconstructed several times. Monastery church of St. George was built in year 1545, by monk Maradarije. Large number of historical documents about monastery of Bogovada have been preserved and they mainly date from recent history, starting from XVIII century. Time and circumstances relating to building and the overall appearance of the first monastery have never been revealed. During the autumn, year 2011, smaller probe research has been conducted for the purpose of reconstruction of Grigorije's dormitory. At that occasion, it was determined that the first monastery complex was located differently in comparison to today's church and relating facilities. Archeological layers and some fragments of walls that were discovered indicate that the old monastery and the church were located on the hill and on the slope, placed partly below Grigorije's dormitory and partly in the orchard near the location. It is almost certain that the monastery existed in XV century, or maybe even in the second half of XIV century.